

УДК 94:329.12 (477.54) „1865/1881”

Петров І. Ю.

ДІЯЛЬНІСТЬ ЛІБЕРАЛІВ У ХАРКІВСЬКОМУ ЗЕМСТВІ В 1865 – 1881 РОКАХ.

Європейський вибір України настійно вимагає перебудови всіх сторін життя держави, у тому числі і суспільної. В зв'язку з цим достатньо корисним є вивчення накопиченого досвіду боротьби представниками ліберального руху в Росії за здійснення ідеалів суспільного устрою другої половини ХІХ ст.

Досліджуваний історичний період цікавий тим, що в цей час російський лібералізм найяскравіше виявився в діяльності земств. Харківське земство стало одним з небагатьох, гласні якого брали активну участь в боротьбі за ліберальні перетворення в Росії.

Метою даної статті є встановлення кількості інтелігентів-лібералів в харківському земстві 1865 – 1881 рр. На підставі протоколів засідань земства визначити їх вплив на гласних земства, на рішення, що були ухвалені.

Джерельну базу статті склали документи центральних і місцевих органів влади, матеріали фондів Державного архіву Харківської області: фонд 3 – канцелярія харківського губернатора, фонд 304 – харківська губерньська земська управа, дані статистики, періодичний друк.

Необхідність даного дослідження обумовлюється, не дивлячись на наявність ряду публікацій Н.М. Перумової [4], Л.В. Селезньової [5], І.Н. Жіленкової [3], недостатньою вивченістю цієї проблеми в науковій літературі.

Харківське губерньське земство почало свою роботу в 1865 р. Протягом досліджуваного періоду було проведено шість виборчих кампаній. Архівні документи, що збереглися, а також застосований автором метод математичного моделювання, дозволили встановити, що кількість гласних губерньського земства коливалася від 95 до 100 чоловік [14, ф.3, оп.251, спр.35, арк.118 – 119; 14, ф.3, оп.235, спр.49, арк.108 – 110]. На думку автора, це обумовлювалось змінами в економічному і культурному житті губернії, переселенням сюди представників різних соціальних шарів.

гласні в 1865 – 1881 рр.		
соціальна група	людей	%
великі землевласники	69	70,4
від міста	12 – 15	13,8
від селян	7	7,1
дрібні власники	7 – 9	8,1
номінальна інтелігенція	2	2
фактична інтелігенція	2 – 22	8,7 – 15,5
всього	95 – 100	100

(Таблиця складена автором на підставі даних ДАХО, ф.3, оп.251, спр.35; оп.235, спр.49; оп.270, спр.322)

При зіставленні таблиці ми виходили з норм російського законодавства, що визначало виборчі курії. У особистих картках земців, що збереглися в архіві, безпосередньо зараховували себе до інтелігенції (номінальної інтелігенції) всього дві людини – близько 2%.

Проте, ми маємо право віднести до категорії інтелігенції значну частину представників різних курій, оскільки, з одного боку, засідаючи в земстві, вони займалися розумовою працею, з іншого – бажаючи потрапити в земство, деякі приписували себе до «прохідної» курії. Наприклад, професор Харківського університету Є.С. Гордеєнко в одному випадку згаданий, як гласний від міста, а в другому, як землевласник [14, ф.3, оп.251, спр.35, арк.119].

Застосовуючи метод моделювання, ми припускаємо, що в Харківському губернському земстві кожного скликання знаходилося в середньому від 8,7 % до 15,5 % інтелігентів. Причому, з кожним роком обрання їх кількість збільшувалася. Збільшувалася і кількість прихильників їх ідей і пропозицій. Про це переконливо свідчать ухвалені Харківським земством рішення.

Питання, що розглядалися в земстві, можна умовно розділити на дві групи.

До першої групи ми віднесли питання приватної ініціативи земства, направлені на розвиток місцевого господарсько-економічного і суспільного життя. До другої обговорення і відповіді земства на проекти урядового законодавства.

У даний період діяльності земства бурхливі обговорення викликали господарсько-економічні проблеми розвитку регіону, і, перш за все, сільське господарство.

Реформи 60-х – 70-х рр. XIX ст. зберігали пережитки кріпацтва в сільському господарстві: велике поміщицьке землеволодіння, малоземелля селян, нерівномірне оподаткування, натуральні повинності селян, які стримували господарсько-економічний розвиток губернії. Саме, дискусії про шляхи виходу з положення, що створилося, розділили гласних на різні політичні табори.

Різкі суперечки викликало питання про створення губернського земського банку і організацію земського кредиту. Вперше це питання було поставлене на других губернських земських зборах в грудні 1866 р., а потім піднімалося на зборах в 1869, 1875, 1880, 1881 рр. [6, с.51; 7, с.411 – 418; 10, с.261; 14, ф.3, оп.270, спр.322, арк.135 – 138; 12, с.205 – 206]. Консервативна частина зборів, яку складали великі землевласники, доводила, що створення банку і відкриття земського кредиту дозволить поміщикам розширити торгові операції, збільшити земельні володіння, дасть їм можливість погасити борги [7, с.424]. За їх твердженням, умови отримання позик у вже існуючих фінансових організаціях губернії не вигідні, і новий банк повинен задовольняти, перш за все, їх вимогам. Ліберальна частина так само бажала утворення земського банку. Проте, на відміну від великих землевласників, вони вважали, що кредити повинні бути доступні і для селян. На їхню думку позики допоможуть селянам як в повсякденних господарських потребах, так і в придбанні землі, що бракувало [14, ф.3, оп.270, спр.322, арк.137].

ДІЯЛЬНІСТЬ ЛІБЕРАЛІВ У ХАРКІВСЬКОМУ ЗЕМСТВІ В 1865 – 1881 РОКАХ.

Розбіжність в поглядах ліберальної і консервативної частин земства особливо виявилася при розгляді статуту банку. Ліберали в жовтні 1869 р. піддали статут різкій критиці, вказавши на ускладнену процедуру видачі позик. На їхню думку, така процедура була вигідна поміщикам в довгострокових плануваннях [7, с.425]. В той же час великі процентні ставки не давали можливості селянам розвивати свої господарства. Бурхливі дискусії не привели ні до якого рішення, і проект статуту відправили на доопрацювання. У 1880 – 1881 рр. збори знов розглядали перероблений статут банку. Проте тепер проти положень статуту виступили великі землевласники, оскільки статут дозволяв надавати земський кредит малоземельним селянам на покупку землі, що, на думку поміщиків, могло привести до руйнування великого землеволодіння [14, ф.3, оп.270, спр.322, арк.136]. Проект статуту земського банку знову не був прийнятий зборами.

Паралельно з обговоренням статуту губернського банку гласний Є.С. Гордеєнко запропонував розглянути питання про заміну натуральних повинностей грошовими і розповсюдження їх на всі стани. Частина гласних підтримала проект Гордеєнка в 1866 р., але більшість земців не погодилися з цим [13, с.38, 42, 56]. Великі землевласники не бажали брати на себе і нести витрати по підтримці інфраструктури губернії, виконанню державних повинностей.

Здійснення земельної реформи в губернії, як і в цілому по країні, привело до масового обезземелення селян, появи вільних робочих рук. Багато селян наймалися на різні роботи до поміщика. Проте в державі був відсутній закон, який би регулював відносини наймача і робітників. До 1872 р. губернська управа розробила спеціальні правила, які встановлювали суворі (кримінальні) покарання сільських сезонних робочих за самовільне залишення господаря, забороняли іншим наймачам приймати до себе на роботу таких робітників [9, с.300]. Земські збори в грудні 1872 р. розглянули вказані правила. Не дивлячись на протести ліберальних гласних, які відзначали, що в положенні нічого не говориться про захист прав робітників, більшість в зборах ухвалила клопотати про прийняття до дії розробленого проекту [9, с.210, 293]. Урядове рішення даного питання відбулося тільки в 1886 р., коли був введений в дію закон про найом робітників.

Важкі податки, малоземелля селян, низький рівень сільськогосподарської культури, несприятливі погодні умови, які ставили селян в украй важке положення, приводили до частих неврожаїв, як це було, наприклад, в 1880 р. Харківська губернська управа вважала, що для подолання наслідків неврожаю необхідно 680 тисяч карбованців. Але земство мало всього 180 тисяч карбованців. Консерватори пропонували обмежитися тільки цією сумою. Проте земці-ліберали наполягли на виділенні селянам всієї необхідної суми, узявши 500 тисяч карбованців, котрих бракувало, з губернського земського страхового фонду [14, ф.3, оп.270, спр.322, арк.145].

У 1881 р. губернію знов спіткав неврожай, але земство, у зв'язку з відсутністю коштів, не могло надати посильну допомогу селянам. У засіданні земства в грудні 1881 р. було розглянуте питання виходу з критичного положення і створення спеціального фонду. Ліберали пропонували встановити особливий продовольчий збір в 20 тисяч карбованців зі всіх джерел оподаткування [14, ф.3, оп.270, спр.436,

арк.80 – 86]. Консерватори наполягали на введенні в сільських суспільствах додаткових, обов'язкових селянських заорювань. Тобто, формування фонду лягало на плечі селян. Більшість в зборах висловилися за клопотання до уряду з пропозицією ввести обов'язкові селянські заорювання [14, ф.3, оп.270, спр.436, арк.90]. Відповідь уряду не відома.

Багато земців причину складання критичної ситуації в сільському господарстві убачали в незадовільній економічній політиці уряду. Консервативна частина зборів доводила, що податкові виплати поміщиків віднімають 20% їх доходів. Це приводить до запустіння маєтків і закладання їх в банках. Вони вважали, що необхідно зменшити податки і надати велику свободу діяльності землевласникам. Ліберали наполягали на зміні всієї господарсько-економічної політики держави. У доповідях гласного Є.С. Гордеєнко про положення сільського господарства, з якими він виступав на засіданнях земства в 1877, 1878, 1880 рр. і записках, направлених їм уряду висувалася вимога привертати земства до спільної роботи з урядом для пошуку шляхів виходу з ситуації, що створилася.

Так, в записці «Про недоліки і потреби земства» (1877) автор говорить про нерозуміння урядом потреб місцевого населення. Для його подолання необхідно налагодити співпрацю земств з центральною владою в спеціальних щорічних сільськогосподарських з'їздах, для Харківської губернії утворити особливу комісію за участю місцевих земських гласних, яка виробить заходи по поліпшенню тяжкого положення сільського господарства. За його думкою, поліпшенню розвитку сільського господарства може сприяти і агрономічна пропаганда. Тому він звернувся до уряду дозволити видання у Харкові земського журналу [11, с.227 – 228]. Земство підтримало пропозиції Є.С. Гордеєнко і направило їх в уряд. Проте, уряд виступив проти, вказавши, що земство вийшло за рамки місцевих інтересів [14, ф.3, оп.270, спр.248, арк.7 – 8].

У доповіді «Про потреби сільського господарства» (1878) наголошувалося, що невирішені проблеми в цьому секторі економіки створюють сприятливий ґрунт для діяльності революціонерів. У земств в їхньому справжньому становищі не вистачає сил, щоб виправити недоліки [14, ф.304, оп.1, т.1, спр.8, арк.153 – 158]. Збори знов запропонували уряду призначити спеціальну комісію в Харківську губернію за участю місцевих земців для дослідження причин занепаду аграрного господарства в даному регіоні, але відповіді не одержали.

У записці «Про становище земства Харківської губернії і його сільського господарства» (1880), направленої до центральної влади, автор покладає всю відповідальність за важке становище сільського господарства губернії на уряд, звинувачуючи його в бездіяльності. [14, ф.304, оп.1, т.1, спр.9, арк.199 – 204].

Найважливішим чинником в розвитку господарства губернії і країни в цілому, збереження згоди в суспільстві на думку ліберальної частини Харківського земства повинна була стати місцева незалежна преса. Питання про видання земського журналу без попередньої цензури, як це зроблено законом 6 квітня 1865 р. для преси Санкт-Петербурга і Москви, було піднято на засіданні земства в 1866 р., і неодноразово повторювався в 1877 – 1881 рр. [6, с.24 – 33; 11, с.228; 14, ф.3, оп.270,

ДІЯЛЬНІСТЬ ЛІБЕРАЛІВ У ХАРКІВСЬКОМУ ЗЕМСТВІ В 1865 – 1881 РОКАХ.

спр.322, арк.26; 12, с.343 – 344}. Клопотання про дозвіл видавати журнал підтримувала і значна частина консервативних гласних в зборах. Земці вважали, що журнал стане провідником поглядів, що виробляються в зборах, на ті або інші економічні і політичні процеси в країні, ознайомить з ними губернське суспільство і зробить певний вплив на діяльність уряду, підштовхне його розповсюдити свободу слова на всю Росію. Крім того, ліберали вважали, що видання незалежного журналу дозволить поліпшити продуктивну працю в губернії [6, с.25 – 26].

Структурно журнал повинен був складатися з дванадцяти відділів: 1-й відділ присвячувався розпорядженням уряду, що стосувалися земства, 2-й відділ – ухвалам земських зборів і розпорядженням губернської управи, 3-й – Харкову, його господарським і судовим справам, 4-й – повітам губернії, їх господарським і судовим справам, 5-й – відомостям з іноземного політичного життя, 6-й – вістям з інших губерній, 10-й – матеріалам, що описують Харківський край і його історію [13, с.128 – 129]. Очолювати журнал повинен відповідальний редактор.

У листі на ім'я Харківського губернатора уряд виступив категорично проти видання земського журналу [14, ф.3, оп.270, спр.179, арк.16]. Проте в 1880 р., з приходом до влади М.Т. Лоріс-Мелікова, у відповідь на нове клопотання земства, уряд погодився дозволити видання, за умови, що з журналу будуть виключені статті, що описують історію Харківського краю, статті морального змісту, в яких була можливість висловлювати опозиційні настрої [14, ф.304, оп.1, т.1, спр.71, арк.20]. Вбивство Олександра II і зміна влади, що відбулася за цим, не дали можливість земству видавати свій журнал. В зв'язку з цим земці бажали розповсюдити свій вплив на вже існуючу в губернії пресу – газету «Харківські губернські відомості». У 1880 р. вони висловилися за передачу редагування даної газети губернській управі. На їхню думку, це дозволить повніше висвітлювати життя губернії і процеси, що відбувалися в ній, впливати на розвиток самоврядування [14, ф.3, оп.270, спр.322, арк.29 – 30]. Проте, клопотання до уряду направлено не було, не дивлячись на те, що більшість зборів схвалили даний намір ліберально налаштованих земців.

Лібералізм харківських земців простежується і при обговоренні на зборах урядових законопроектів.

Вперше взяли активну участь в обговоренні проектів державних законів земці в 1871 р., коли в уряді розглядалося питання про заміну подушного податку поземельним і подвірним. На екстрених зборах харківського земства в червні 1871 р. проект викликав гострі дебати. Земці піддали критиці даний проект, відзначивши, що він не покращує саму систему зборів податків і не полегшує їх тяжкість для селян [8, с.80 – 85]. Більшість зборів підтримала лібералів і висловилося за те, що необхідне ввести єдиний, загальностановий, прибутковий податок. Проте його введення було запропоновано відкласти на невизначений час [8, с.149]. Збори направили клопотання в уряд з пропозицією допустити земців до розробки вказаного закону, створивши особливі комісії при міністерствах. У 1872 р. вони знов повторили дане клопотання, але відповіді від уряду не одержали [9, с.74].

Лібералізм земців виявився і при обговоренні урядового проекту нових правил страхування в жовтні 1875 р. Урядовий проект передбачав розповсюдити

обов'язкове страхування не тільки на споруди, які знаходилися в сільській місцевості і належали селянам, але і на міські будівлі, які були у власності осіб всіх станів. Також передбачалося розподілити на всі губернії взаємну відповідальність по відшкодуванню збитків від пожеж. При цьому МВС стало б розпоряджатися виділенням грошей з губернських земських бюджетів. Проект викликав різку негативну реакцію гласних, як лібералів, так і консерваторів. Він зачіпав право приватної власності і зменшував повноваження земства як інституту самоврядування, робив замах на його законні права [10, с.165]. Тому відбулася пропозиція до уряду надати земствам законну можливість контактувати між собою з питань загальних проблем, а земське страхування залишити на початках майнової свободи приватних осіб і самоврядування [10, с.140]. Таким чином, в Харківському земстві вперше позначилося прагнення до об'єднання зусиль з іншими земствами Росії для захисту своїх інтересів.

Однією з необхідних умов появи цивільного суспільства в Росії ліберали вважали всебічний розвиток самоврядування на всіх рівнях державного устрою. Земство, як загальностановий орган самоврядування, не охоплювало його нижній рівень – волость. На думку лібералів, земська волость повинна представляти нижчу виборну організацію самоврядування, підпорядковану повітовому земству. Селянські громади волості ставали б юридичними особами, що діють на підставі загальнодержавних законів, а їх справами займалися існуючі судові, господарські (земства) і адміністративні (поліція) установи [14, ф.304, оп.1, т. 1, спр.10, арк.81 – 82, 96 – 97].

Питання про введення волосної земської одиниці набуло особливу актуальність при обговоренні проекту реформи повітової та губернської у селянських справах присутностей, запропонованого міністром внутрішніх справ в 1880 р. На екстрених земських зборах в червні 1881 р. ліберали висловилися за необхідність введення загальностанової земської волості [14, ф.304, оп.1, т.1, спр.10, арк.81]. Більшість зборів, після бурхливої дискусії, підтримала лібералів і ухвалила рішення про необхідність скасування присутностей і утворення загальностанової волості. Для вирішення питання у всеросійському масштабі гласні пропонували скликати з'їзд з осіб, призначених урядом і обраних земствами.

У грудні 1881 р. на чергові губернські збори була представлена записка гласного Власовського. Він пропонував повторити клопотання про скасування присутностей у селянських справах і утворення загальностанової волості, а також клопотати про знищення залишків соціально-економічної нерівності селян (відмінити подушний податок, тілесні покарання, паспорти і ін.), реформування поліції (підпорядкувати її земству, стягати недоїмки тільки за рішенням суду) [14, ф.304, оп.1, т.1, спр.118, арк.6]. Ці пропозиції розглянула особлива земська комісія.

Можна припустити, що пропозиції харківського земства залишилися без уваги, оскільки земська волость у той час не була введена в дію, а присутності у селянських справах замінені в 1889 р. інститутом земських начальників [2, с.19].

У досліджуваній період, ліберальними земцями було висловлено і ряд важливих пропозицій з питання лібералізації суспільно-політичного життя країни.

ДІЯЛЬНІСТЬ ЛІБЕРАЛІВ У ХАРКІВСЬКОМУ ЗЕМСТВІ В 1865 – 1881 РОКАХ.

Олександр II в 1878 р., після вбивства шефа жандармів Мезенцева революціонерами, звернувся до суспільства за сприянням у боротьбі з терором. Харківським зборам Є.С. Гордєєнко в грудні цього ж року запропонував «Проект відгуку уряду на його повідомлення про боротьбу із злочинною пропагандою». У проекті автор розкривав причини активізації революційної пропаганди: вказував на неефективність бюрократичного апарату управління державою, низьку якість освіти молоді, відсутність громадської думки [14, ф.304, оп.1, т.1, спр.8, арк.103 – 104]. За його думкою, земство, як представник суспільства, могло б стати на шляху революційного руху, що росте, проте воно не має наділеною владою «органу» для виразу своїх ідей [14, ф.304, оп.1, т.1, спр.8, арк.104]. Таким чином, уряду прямо вказали на необхідність «поділитися владою», тобто ввести представницьку установу, подібну західноєвропейському парламенту.

Більшість зборів схвалила політичне послання царю, яке закінчувалося вимогою надати російському народу конституцію, як це було зроблено для болгар [1, с.232].

У 1881 р. був убитий Олександр II. Олександр III, що прийшов до влади, опублікував маніфест 29 квітня 1881 р., в якому він призвав суспільство до сприяння в справах уряду [14, ф.304, оп.1, т.1, спр.10, арк.35]. У листопаді 1881 р. міністр внутрішніх справ запросив земців прийняти участь в роботі урядової комісії, яку очолював Каханов, для складання законопроектів реформи місцевого самоврядування. Відповіддю на заклики уряду стала представлена на зимові збори 1881 р. двадцятьма двома губернськими гласними записка. У ній автори піддали критиці становище, що склалося, в Росії: бюрократичні порядки, збереження пережитків кріпацтва в економіці і духовній сфері, неписьменність народу, слабке уявлення про обов'язок і власність в суспільстві та ін. [12, с.354]. На їхню думку, все це викликало неспокійну ситуацію в країні. Вони виразили надію, що реформи, початі Олександром II, будуть продовжені. Для розробки законодавчих основ реформ і їх успішного здійснення вони призвали створити в Росії представницьку установу (Державна Дума) [12, с.355].

Проте, дана ліберальна записка, що не поступається по своїй різкості записці 1878 р., складеній Є.С. Гордєєнко, практично виявилася не представленою в адресі, направленої земством уряду. Збори лише просили створити такий порядок вибору досвідчених людей в Каханівську комісію, який відображав би дійсні бажання земства. Тобто, гласні не хотіли, щоб МВС відбирало з середовища земців учасників роботи в комісії, а бажали, щоб земські збори самі обирали їх з свого середовища.

Таким чином, під впливом ліберальної інтелігенції Харківське земство послідовно виступало з вимогою модернізації існуючого ладу, виборів державного представницького органу, передачі частини державних функцій місцевому самоврядуванню, зміни існуючих господарсько-економічних відносин, створення цивільного суспільства в країні.

В рамках своєї компетенції земство добивалося поліпшення роботи місцевих органів влади, вирішувало важливі питання соціального життя населення губернії.

Література:

1. Веселовский Б.Б. История земства за сорок лет. – т.3. – СПб.: Изд-во О.Н. Поповой, 1911. – 708 с.
2. Державний архів Харківської області. Путівник. – Харків: Харків. книж. вид-во, 1959. – 533 с.
3. Жиленкова И.Н. Либеральное движение в Украине: концепции государственности в либерально-демократической мысли. Конец XIX – начало XX вв. – К.: Мова, 2000. – 184 с.
4. Перумова Н.М. Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX в. – М.: Наука, 1977. – 288 с.
5. Селезнева Л.В. Западная демократия глазами российских либералов. Начало XX столетия. – М.: Логос, 1995. – 178 с.
6. Журналы и постановления второго Харьковского губернского земского собрания с 1 по 21 декабря 1866 г. – Харьков: Типография И.Д. Гинзбурга, 1866. – 116 с.
7. Журналы Харьковского губернского земского собрания с 15 по 26 октября 1869 г. – Харьков: Печат. в типографии К.П. Счасни, 1870. – 432 с.
8. Журналы экстренного губернского земского собрания с 1 по 4 июня 1871 г. – Харьков: типография К.П. Счасни, 1871. – 158 с.
9. Журналы очередного губернского земского собрания Харьковской губернии со 2 по 16 декабря 1872 г. – Харьков: Типография К.П. Счасни, 1872. – 344 с.
10. Журналы одиннадцатого очередного земского собрания Харьковской губернии с приложениями к ним с 11 по 22 октября 1875 г. – Харьков: Типография К.П. Счасни, 1876. – 488 с.
11. Журналы очередного земского собрания Харьковской губернии с приложениями к ним с 3 по 20 декабря 1877 г. – Харьков: Типография К.П. Счасни, 1878. – 343 с.
12. Журналы XVII очередного губернского земского собрания Харьковской губернии с приложениями к ним с 5-го по 18-е декабря 1881 года. – Харьков: Типография М. Зильберберга, Рыбная улица, дом № 25, 1882. – 454 с.
13. Прибавления к журналам второго Харьковского губернского земского собрания с 1 по 21 декабря 1866 г. – Харьков: Типография И.Д. Гинзбурга, 1867. – 176 с.
14. Державний архів Харківської області.